

SOBRE UN DENARI FOLRAT I HÍBRID TROBAT A EMPÚRIES

Fals, híbrid, denari folrat, limes, Augusta Raurica.

Xavier Amigo Colón*

En base a la identificación de un denario forrado híbrido en el conjunto numismático de Empúries, se realiza un estudio sobre la acuñación de este tipo de moneda falsa. Se tratan temas referidos a producción, como los sistemas de falsificación, beneficios que reporta y motivos para la falsificación. También se crea un marco geográfico y cronológico para determinar la procedencia de la moneda.

Falso, híbrido, denario forrado, limes, Augusta Raurica.

The fake hybrid denarius discovered at the Empúries site, served as the basis for an interesting study of such falsifications. Subjects considered included production, profits and reasons for falsification. The text also sets out a geographical and chronological framework to contribute to determining the coin's origin.

Fake, hybrid, plated denier, limes, Augusta Raurica.

Sur la base de l'identification d'un denier fourré hybride dans l'ensemble numismatique d'Empuries on porte à terme une étude sur la frappe de ce type de fausse monnaie. On traite des sujets se rapportant à la production, tels les systèmes de falsification, les bénéfices qu'elle rapporte et les raisons de cette falsification. On établit également un cadre géographique et chronologique pour déterminer l'origine de la pièce de monnaie.

Fausse, hybride, denier fourré, limes, Augusta Raurica.

297

Amb motiu de la realització de l'inventari del conjunt monetar dipositat al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries es documentà l'existència d'una moneda de difícil catalogació degut a no correspondre l'anvers i el revers a la mateixa peça. Aquesta moneda fou trobada a la ciutat romana d'Empúries durant els treballs de cobriment dels mosaics de les cases Romanes al Novembre de 1997. Malgrat arqueològicament no era transcendent ja que va ser localitzada fora de context arqueològic en terres superficials, si oferia l'atractiu de ser una peça de certa raresa, per tant digne de ser estudiada¹.

DESCRIPCIÓ DE LA MONEDA

Anvers: FAVSTINA AVGVSTA
Bust drapejat de Faustina Minor a la dreta.
Revers: P.M.TR.P.VIII. IMP.VI.COS.III.P.P.
Victoria alada dempeus a la dreta inscrivint
escut en un arbre. Captiu als peus.

Material: Bronze Pes: 2,63 gr. Mòdul: 18 mm.
Gruix: 2 mm.
Posició de l'encuny: 5 h Conservació: Bona
Nº Reg. 5787

*Arqueòleg col·laborador del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries

1.- Agraïr al Dr. Xavier Aquilué, director del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries les facilitats donades per la realització de l'estudi, així com agraïr el fet de publicar-lo a la revista *Empúries*. També agraïr al Sr. Joan Antoni Perroni la realització de les fotos de la peça.

Figura 1. Anvers i revers de la moneda híbrida localitzada a Empúries.

Dos foren els problemes que presentà la moneda inicialment. El primer era que malgrat ser una moneda de bronze, el pes i dimensions podrien correspondre a un denari folrat que hagués perdut el folre de plata, més que no pas a una unitat fraccionaria de bronze. El segon problema es el fet inhabitual de trobar un anvers de bust femení amb un revers que no fos al·legòric, i encara més estrany trobar-lo amb una titulació imperial.

Efectivament, en realitzar la recerca es comprovà que anvers i revers corresponien a models diferents. L'anvers com s'ha dit, correspondria a una de les emissions de Faustina Minor (RIC III, n° 696, 270) i el revers a una emissió de Còmode, concretament a una encunyació datada entre 183-184 per la titulació imperial (RIC III, n° 79, 374). A més, en els dos casos, es corresponen a denaris, confirmant el fet de ser un denari folrat.

El fet curiós de trobar aquesta peça híbrida indueix a engegar una recerca de possibles monedes iguals i que ja estigués publicada o documentada², seguint el resultat d'aquesta recerca negatiu.

Així doncs la moneda trobada a Empúries esdevenia una peça inèdita, la qual, es creia necessari estudiar-la amb l'objectiu de intentar determinar la seva procedència.

LA ENCUNYACIÓ DE DENARIS FOLRATS

El primer i principal problema que es trobà per esbrinar la procedència de la moneda és ella mateixa. El fet de tractar-se d'un denari folrat e híbrid conduí ràpidament a la conclusió de que la moneda era una clara falsificació (Pedroni 1996, 97), cosa que dificultava en certa manera el treball d'investigació.

No es estrany en ocasions trobar monedes que clarament són imitacions d'aquelles que han estat encun-

yades de forma legal. El fet de falsificar moneda es un fet tant antic com la aparició de la pròpia moneda (Pedroni 1996, 95). El fet de fer falsificació de moneda tindria la explicació més obvia en l'objectiu clar i evident de l'obtenció d'un benefici o profit per part dels falsaris (Peter 1992, 164). Però, quins poden ser els guanys obtinguts en fer una falsificació? Per poder determinar amb claredat quins poden ser aquests beneficis cal tenir en comte diversos factors.

El primer punt a considerar a l'hora de calcular els beneficis que s'obtenen amb una falsificació es precisament el contrari, o sigui, els costos de producció del fals (Petriello 1988, 134). Aquests costos no sempre seran els mateixos i variaran segons els diversos factors que formen el procés de producció de una moneda, com son la tècnica utilitzada en la falsificació o el tipus de moneda a falsificar. Dins el procés de falsificació s'han de seguir diversos passos. El primer pas per crear una falsificació es fer un motlle del anvers i del revers de la peça que es vol falsificar. D'aquesta forma s'obté el relleu de la moneda que permetrà crear uns encunyats el més aproximats possibles a l'original. Per aconseguir un motlle que permetés encunyar falsificacions de qualitat, es solia prendre una moneda autèntica, la qual presionant-la sobre un punxó de plom, deixava marcat en negatiu el seu relleu. En base aquest relleu es realitzava l'encuny que permetria realitzar la falsificació (Lebrat 1995, 29). També es troben casos en que el falsari talla l'encuny amb la seva pròpia mà en base al model a falsificar (Peter 1992, 161). En el primer cas la qualitat de la moneda podia ser molt alta, seguint difícil diferenciar-la del original, com succeeix en el cas d'algun denari folrat. En el segon, les peces obtingudes serien solament una aproximació a la realitat, com en el cas d'algunes de les imitacions d'asos de Claudi I. Quan la moneda a imitar era de bronze el cost de producció sempre era inferior al d'un denari folrat, així com també era inferior el benefici que reportava. En el cas dels denaris, un cop obtingut el nucli de bronze calia folrar-lo de plata. Dos tècniques eren les més utilitzades per realitzar la folració. Una era la folració mitjançant dos casquets fets amb làmines de plata (Feliu *et alii* 1994). Aquesta tècnica consisteix en ficar el nucli de bronze entre els dos casquets de plata i presionant amb força s'aconsegueix que quedin adherits. En altres ocasions el sistema utilitzat per unir els casquets de plata al nucli de bronze es el de soldar els casquets (Lebrat 1995, 29). La segona tècnica utilitzada era la que mitjançant l'immersió del nucli de bronze en un bany de plata líquida permetia obtenir el folre en metall preciós (Feliu *et alii* 1994, 23). Aquesta operació no es realitzaria un sola vegada, sinó en diverses ocasions i

2.- Agrair a la Dra. M^{re} del Mar Llorens l'ajut donat en el present estudi, així com al Dr. Andrew Burnett per atendre amablement a la nostra consulta.

sostenint el denari per punts diferents en cada immersió fins que el resultat es considerava satisfactori. Tant en el primer cas com en el segon els resultats solien ser molt propers a l'original.

Un segon aspecte per calcular els guanys en una falsificació era la diferència de valor entre el metall encunyat i el metall sense encunyar (Petrillo 1988, 134). El falsari, com es lògic, necessitava de metalls per a la seva tasca. Si el preu de la matèria utilitzada no fos inferior al valor de la moneda que es pretenia falsificar no es produiria cap tipus de benefici. Aquesta proporció de valor dels metalls utilitzats era important quan es falsificava moneda de plata. La proporció de valor entre la plata i el bronze es situa en 1:240 en el metall no encunyat, per una proporció de 1:144 que baixa més endavant a 1:120 per el metall ja encunyat (Petrillo 1988, 135). Es calcula que en un denari folrat l'estalvi de plata és d'aproximadament 1/4 del pes de la moneda (Petrillo 1988, 134-135). Prenent com a base aquest estalvi en la plata i la proporció de valors plata-bronze, tenim que multiplicant el quantitatiu de plata estalviada per la proporció entre els dos metalls s'obtenen uns guanys amb la substitució de bronze per plata de prop de 680, 410 o 340 vegades per cada denari segons quin proporcional s'utilitzi en el càlcul (Petrillo 1988, 135).

Aquestes xifres demostren amb claredat el gran benefici que aporta falsificar moneda de plata, molt més que moneda de bronze. Però la part contrària als beneficis que obtenen els falsaris és la repercussió que la falsificació de moneda té sobre l'economia de l'estat. L'aparició incontrolada de moneda falsa podia produir una important crescuda de l'inflació (Lebrat 1995, 32). Era doncs important tenir controlada en la mesura del possible aquesta pràctica. Per aquest motiu la falsificació de monedes va ser una activitat penada per la justícia romana desde ben aviat (King 1993, 245). Aquesta il·legalitat fa difícil identificar tallers de producció de falsos, que lògicament intenten produir de forma amagada. Per delimitar on poden ser produïts els falsos és útil realitzar estudis de dispersió en base a les troballes, així com també és molt important trobar els encunys (King 1993, 241).

La producció de denaris folrats ha tingut dos períodes cronològics destacables. El primer període cronològic és a època tardo-republicana (King 1993, 239). La seca de Roma encunyarà poca quantitat de denaris al llarg del s. II aC (Campo 1999, 66) i això farà que en zones com Hispània es produeixin nombroses falsificacions amb el motiu de emplenar el buit que aquesta baixada en les encunyacions deixà en la circulació de moneda de plata. El segon període en l'encunyació de denaris folrats és la primera meitat del s. III dC a la frontera Nord de l'Imperi (King 1993, 239). El motiu, el mateix, la falta de circulació de numerari oficial. Com es veu en els dos casos el motiu és idèntic. Un altre període important en la producció de falsos, en aquest cas

bronzes, el trobem a època de Claudi I a la part occidental de l'Imperi quan amb el tancament de les seques provincials i la conseqüent falta de moneda de bronze es realitza una massiva encunyació d'asos copiant els originals que es feien a la seca de Roma (Villaronga 1979, 297-298). Com es veu en aquest cas és també la falta de moneda en circulació la que provoca l'encunyació d'importantes quantitats de falsos. En tots els casos, estranya que siguent la falsificació una activitat tant penada sigui tant important. El fet és explorable solament si acceptem una relativa permissivitat de l'estat en aquestes falsificacions. La falta de circulació de moneda oficial obliga en certa manera a la producció de falsos per suplir-la (Martini 1987, 159). Per aquest motiu, en aquests períodes de gran emissió de falsos, malgrat es parli de falsificacions i la seva producció continuï reportant beneficis, s'hauran de diferenciar de les encunyacions especulatives i s'haurà de parlar de moneda de necessitat (Kunisz 1980, 139). Reprenent l'anàlisi de la moneda trobada a Empúries, el camp de recerca de la seva procedència es pot començar a delimitar. La falta de peces similars documentades a Empúries i al territori proper dins el període cronològic al que pertany ens evidencia una procedència exterior, i no ser una encunyació local. També la cronologia centra la possible procedència de la peça a la zona del Limes del Rhin i del Danubi, on es produïren denaris folrats al llarg de la primera meitat del s. III dC.

LA PRODUCCIÓ DE DENARIS FOLRATS AL LIMES GERMÀNIC

La producció massiva de moneda de necessitat, principalment denari folrat, serà un fet molt freqüent en la zona del limes germànic en els primers decennis del segle III dC (King 1993, 239). El motiu seria la falta de circulació de moneda oficial de plata (King 1993, 242). En el llistat de jaciments on es documenta aquesta producció de falsos hi ha tant campaments militars com ciutats. En llocs com Novae, Patchem, Mogontiacum, Ristissen, Eiving, Haltern o Augusta Raurica han sigut documentats tallers mercès a la troballa de motlles (Kunisz 1980, 130-131; 1992, 111; Peter 1992, 153). Malgrat a altres zones frontereres s'han localitzat també motlles per a la producció de denaris falsos, sembla que aquesta seria més marginal (Kunisz 1980, 131). És doncs la zona del limes del Danubi i Rhin on hi ha el volum més important de circulació de moneda falsa en aquests anys. La quantitat i importància d'aquestes produccions de denaris falsos queda demostrada en exemples com el del campament de Patchem a l'actual Alemanya, on a les excavacions efectuades entre 1960-1963 van ser localitzats més de 2500 motlles d'argila per a la falsificació de denaris (Kunisz 1980, 131). En aquest cas la gran majoria per l'imitació de denaris de Septimi Sever.

Un exemple clar i evident de la permisivitat de l'autoritat en la creació de denaris folrats el trobem a Augusta Raurica. En aquest jaciment situat a la zona de l'alt Rhin i dins l'actual Suïssa, entre 1981 i 1982 s'hi va dur a terme l'excavació d'una oficina numismàtica per a la producció de falsos (Peter 1992, 131). Si tenim en compte que la falsificació és un delictes penat per la llei romana, la lògica és situar el taller de falsificació en una zona discreta per passar desapercebuts. Per contra, aquesta oficina es troba en un dels principals eixos de la ciutat, el *Decumanus Maximus*, que unia les portes occidental i Oriental de la ciutat (Peter 1992, 164). Sembla doncs, que l'autoritat no solament seria permissiva amb aquestes encunyacions falses, com queda evidenciat a Augusta Raurica, sinó que possiblement fos ella mateixa la que podria fomentar aquestes encunyacions. Altrament seria difícil d'entendre tant de volum d'encunyació de moneda, com els 2500 motlles de Patchem o una oficina a la vista pública com a Augusta Raurica. Un altre fet que podria denotar l'implicació de l'autoritat en les encunyacions d'aquests denaris folrats, es la poca cura a l'hora de encunyar les falsificacions. Aquesta poca cura en l'encunyació es reflexa en la gran quantitat de moneda híbrida que circulà al llarg del període (Kunisz 1980, 130). Com s'ha comentat anteriorment, un denari folrat pot arribar a ser confós amb facilitat amb un d'autèntic. Però el sol fet de crear un híbrid, per molta qualitat que tingui la moneda, implica esbrinar amb més rapidesa la falsedat de la moneda. No seria lògic atribuir a l'intencionalitat la encunyació d'híbrids, però sí al sistema massiu de producció. Això queda palès a l'excavació de l'anteriorment esmentada oficina d'Augusta Raurica. Mercès als treballs d'excavació realitzats es va poder determinar que en la producció dels falsos els encunys foren utilitzats d'una forma desorganitzada (Peter 1992, 160). Sembla possible que els encunys estiguessin tots sobre una taula i s'anessin prenent sense atenció a l'hora de fer

coincidir anversos i reversos. L'evidència són les pròpies emissions, on de 37 combinacions documentades, 17 són híbrides (Peter 1992, 160).

La massiva producció de falsos, amb la possible implicació de l'autoritat i la poca cura en encunyar còpies correctes ens pot portar a la ràpida conclusió de que els destinataris dels falsos fossin els bàrbars. Aquesta hipòtesi, que a primer cop d'ull pot semblar lògica i correcta queda desmentida quan s'observen les anàlisis de dispersió dels denaris folrats. Pràcticament la totalitat de moneda falsa localitzada ho ha estat a territori romà. Més enllà del limes, en el que seria territori bàrbar, els denaris folrats són pràcticament inexistents (Kunisz 1980, 132).

Sembla doncs clar que al llarg dels primers anys del segle III dC, hi ha una necessitat important de moneda de plata a la zona del Rhin i el Danubi. Això es reflectirà en una massiva producció de moneda de necessitat per a l'utilització dins de les províncies frontereres. Serien monedes no oficials, ja que no són produïdes a les seques imperials i tenen un valor intrínsec inferior als originals que imiten, però permeses i possiblement fomentades per les autoritats locals. A partir del 235 dC amb la massiva producció de Antoninians i la depreciació del denari desapareixerà la producció d'aquesta moneda de necessitat (Kunisz 1980, 133).

LA PROCEDÈNCIA DEL DENARI EMPORITÀ

Les característiques generals de les monedes falses produïdes al limes semblen ajustar-se força a les característiques del denari folrat objecte de l'estudi. Un primer punt que pot ser considerat divergent es el de la cronologia. Com s'ha vist, la cronologia de producció dels falsos es situa a principis del s. III dC. Per contra la cronologia més moderna que ens dona el denari trobat a Empúries és la del revers i correspon als anys 183-184. Seria però erroni considerar aquest fet determinat per deslligar la moneda de les produccions del limes. Cal tenir en compte que es parla de una falsificació, no d'una moneda oficial. La cronologia atorgada per el revers de 183-184 és apta per datar el denari original encunyat a la seca de Roma. Per tant, al parlar d'una falsificació, sempre s'ha de considerar que fou feta quan l'original ja estava en circulació. Així doncs, amb l'intenció d'intentar delimitar amb més exactitud l'oficina on fou produït el denari folrat que és objecte de l'estudi, caldrà observar quins tipus són els que es falsifiquen més i no pas les cronologies de les monedes que falsifiquen.

Observant els denaris folrats encunyats a les seques de la zona del limes s'observa com la pràctica totalitat d'oficines documentades encunyaràn falsificacions de monedes d'Alexandre Sever fins a Septimi Sever (Kunisz 1980, 129). El fet que el denari folrat trobat a Empúries tingui un anvers de Faustina Minor i

Figura 2. Situació geogràfica dels llocs d'encunyació i trobada de la moneda. 1, Empúries; 2, Augusta Raurica.

un revers de Comode fa que quedi fora d'aquestes emissions. Altrament una de les seques de falsos de la zona no segueix la tònica general d'encunyació de moneda Severina i encunyarà models anteriors. Aquesta seca és la d'Augusta Raurica (Peter 1992, 162).

La fundació d'aquesta colònia és de datació incerta. Malgrat per epigrafia hi ha dades per datar-la cap el 44 aC, les evidències arqueològiques situen la seva fundació en època d'August. Situada a l'alt Rhin es troba al territori de l'actual Suïssa, prop de la frontera amb Àustria. La seva situació propera a rutes comercials entre el Sud i el Nord la feu enriquir ràpidament. Un enriquiment ininterromput fins finals de s. II dC (Peter 1996, 25-26). Es precisament en aquestes dates quan l'oficina inicia l'encunyació de falsos. L'arqueologia ha permès datar l'activitat de la ceca entre el 195-210 dC (Peter 1992, 162). Contrasta la poca durada d'aquesta oficina amb la continuada producció d'altres punts, la majoria dels quals arriben fins al final d'època Severa. El perquè la ciutat va produir moneda de necessitat en aquest període es difícil saber-ho. Malgrat tot, sembla probable existís una relació directa amb les lluites entre Septimi Sever i Clodius Albinus per l'imperi (Peter 1992, 164). Amb la mort de Còmode, semblava que Pertinax seria el nou emperador, cosa que no succeí per la sublevació dels pretorians. El litigi s'extengué a tot l'imperi i els exercits de les províncies es van sublevar. El més potent era el del Danubi, amb 15 legions i comandat per Septimi Sever. Les lluites es perllongaren alguns anys fins que Septimi Sever va vèncer a Clodius Albinus a la batalla de Lió al 197 (Piganiol 1961, 373-374). En dirigir-se de la zona del Danubi fins Lió, Septimi Sever va passar els Alps pel Nord, on es troba Augusta Raurica. També la zona germànica fou escenari de les lluites com ho demostra el fet que abans de la batalla de Lió alguna columna de l'exercit de Septimi Sever hagués de defensar zones del limes que li eren fidels dels exèrcits de Clodius Albinus (Storia di Roma 1991, 660-661). Tenint en compte aquest suport de la zona del limes a Septimi Sever i la seva proximitat a la zona de conflicte, no seria estrany que Augusta Raurica patís contribucions importants per sufragar les despeses de la guerra.

Com ja s'ha fet esment, entre 1981-1982 es va excavar el que seria l'oficina per a la producció dels denaris folrats a Augusta Raurica. A més dels 37 encunyats documentats, també es recuperà gran quantitat de moneda que havia estat produïda en aquesta oficina. Mercès a aquestes troballes podem saber que a diferència de les altres seques que falsifiquen monedes a partir de Septimi Sever, a Augusta Raurica són precisament les falsificacions de les primeres monedes d'aquest emperador les més modernes que s'encunyaràn, en concret una emissió del 198 dC (Peter 1992, 161). Per altra banda, les monedes més antigues falsificades són denaris de Marc Aureli (Peter 1992, 179).

D'aquesta forma ens queda establert un marc cronològic i tipològic on es pot incloure el fals trobat a Empúries. El fet definitiu que permet amb força certesa atribuir el denari a les encunyacions d'Augusta Raurica és l'anàlisi detallada de les monedes documentades encunyades a l'esmentat emplaçament. Malgrat no trobar un altra encunyació híbrida iguala, sí que es documenta l'existència de l'anvers i el revers del fals Emporità en altres peces (Peter 1992, monedes 282 i 301).

Així doncs, un cop documentada l'existència dels encunyats amb l'anvers i el revers que formen la moneda trobada a Empúries a l'oficina d'Augusta Raurica, i sabent, com ja s'ha fet esment, la forma caòtica amb la que possiblement s'encunyava, és força probable que d'alguna de les emissions híbrides de denaris folrats d'Augusta Raurica sortís la moneda aquí estudiada.

CONCLUSIONS

Diverses qüestions afluïren un cop finalitzat l'estudi. La primera seria fins a quin punt es pot afirmar que el denari folrat trobat a Empúries és una producció d'Augusta Raurica. A la vista de l'informació donada seria més adient plantejar-se la pregunta contrària; quines dades permetrien dir que no és un fals d'Augusta Raurica.

Cert és que utilitzant la tècnica d'imprimació d'un denari original per crear el motlle, permet que el resultat d'una falsificació sigui idèntica allà on es realitzi. Per aquest motiu es possible dir que podria ser una falsificació especulativa feta al territori proper a Empúries. Una dada com aquesta té el problema de ser una hipòtesi sense base documental. Per contra, el fet de creure que el denari trobat a Empúries prové d'Augusta Raurica sí és fruit de la compilació de dades documentades. Altrament, l'anterior hipòtesi, malgrat no tenir evidències documentades, ni arqueològiques ni numismàtiques, no s'ha de considerar impossible. Amb això es vol expressar que malgrat que l'estudi és determinant a l'hora d'atribuir la procedència de la moneda, el fet especial de ser una falsificació implica un cert marge i és millor no parlar amb rotunditat i utilitzar la paraula probable per parlar del denari folrat trobat a Empúries.

Sí seria força arriscat, per no dir il·lògic, intentar buscar el perquè de la presència d'aquesta peça a Empúries. Malgrat ser trobada fora de context arqueològic en terres superficials, per cronologia s'aproxima a la de les últimes freqüentacions de la Ciutat Romana a mitjans s. III dC. Aquesta dada sí pot ser donada com a vàlida i posada com a exemple dels conjunts de moneda tardana que formen l'horitzó cronològic de la fi d'Empúries, però fer la hipòtesi fàcil de dir que arribaria dins els contextos de les invasions bàrbares és filar massa prim. Per aquest motiu és millor no fer cap teoria arriscada i atribuir la seva arribada a la casualitat.

Una última qüestió que sorgeix és com una evident moneda falsa circularà tant com per arribar a Empúries. Una primera hipòtesi es que viatgés directament del limes fins Empúries en mà de la mateixa persona. Una segona explicació possible seria la dificultat o fins i tot l'impossibilitat de distingir una moneda híbrida d'una que no per part de la majoria de la població de l'imperi. Anteriorment s'ha evidenciat com una bona falsificació d'un denari pot passar per un d'autèntic fàcilment. Però en el cas d'un híbrid podria semblar més difícil. L'híbridació, documentada tant en època republicana com al s. III dC, just en els moments de més encunyacions de denari folrat, és un fet que demostra que la circulació dels híbrids no devia preocupar en excés ni al falsari, ni probablement a ningú. Si a aquesta més que probable despreocupació en la circulació de moneda híbrida s'uneix la dificultat per distingir-la, clarifica el fet que circulessin amb la mateixa facilitat que la resta de moneda falsificada. El perquè seria difícil distingir un híbrid de un que no, és evident al observar els volums de moneda diferent que circularia en cada període. Un habitant de l'Empúries del 100 aC, si només tenim en compte les encunyacions del 150 aC fins el 100 aC, podia trobar-se entre les seves monedes gairebé 200 emissions diferents de denaris de la seca de Roma (Crawford 1974). Molts d'ells amb un anvers similar, amb el cap de la deessa Roma en les seves múltiples

variacions estilístiques segons l'encuny, però amb anversos diferents a cada una. A més, pel que fa a moneda de plata podia trobar-se també amb dracmes emporitanes (Campo 1997, 48-49) i denaris ibèrics (Beltrán 1998, 115) com a monedes més freqüents, així com altres monedes de procedències més inhabituals i circulació escassa. Aquestes xifres però, queden petites si observem la moneda de plata de que podia disposar un emporità al 200 dC. Si es tenen només en conte les encunyacions que s'haurien fet en els 50 anys anteriors a la seca de Roma, la quantitat de denaris diferents que circularien es de gairebé 900 (RIC III-IV Part. I). Al igual que succeeix a època republicana, als anversos són molt semblants, amb el bust de l'emperador o emperadriu i amb les úniques variacions en l'estil segons l'emissió i les inscripcions, tenint sempre un revers diferent.

Sembla doncs, que difícilment degut a la quantitat d'emissions que circulaven, algú arribés a distingir entre un híbrid i un denari que no ho fos. Seria més probable que la distinció d'un denari fals es realitzés per defectes en l'encunyació o per pèrdua del folre de plata deixant veure el bronze, i no pas per què apareix al anvers i que apareix al revers. Es força raonable que aquesta fos l'explicació de perquè en èpoques de encunyació de gran quantitat de falsos no fos evitat el fet de produir alguna moneda híbrida per part dels falsaris.

302

BIBLIOGRAFIA

AAVV. 1991, *Storia di Roma*, Turin.

AAVV. *Roman Imperial Coinage*. Vol. III-IV Part. I.

BELTRAN, F. 1998, De nuevo sobre el origen y la función del "Denario Ibérico", *La moneda en la sociedad ibérica*, Barcelona, 101-118.

CAMPO, M. 1997, La moneda griega y su influencia en el contexto indígena, *Historia Monetaria de Hispania Antigua*, Madrid, 19-49.

CAMPO, M. 1999, Els exèrcits i la monetització d'Hispania (218-45 a.C.), *Moneda i exèrcits*, Barcelona, 59-81.

CRAWFORD, M. H. 1974, *Roman Republic Coinage*, Cambridge.

FELIU, M. J., LÓPEZ DE LA ORDEN, D., MARTIN, J., ROVIRA, S. 1994, Técnicas de fabricación de monedas forradas de plata: Nuevos datos para la polémica, *Numisma*, Madrid, 21-45.

KING, C. 1993, Roman copies, *Coin find and coin use in the roman world*, Berlin, 237-263.

KUNISZ, A. 1980, La monnaie de nécessité dans les provinces rhénanes et danubiennes de l'Empire Romain dans la première moitié du III siècle, *Les "devaluations" a*

Roma. Epoque republicaine et imperiale 2, Roma, 129-139.

KUNISZ, A. 1992, La monnaie et les camps des légionnaires romains le long du bas danube aux I, II et III siècles; l'exemple de Novae, *Litterae Numismatae Vindobonenses 4*, Viena, 107-104.

LEBRAT, G. 1995, Faux deniers au temps de Rome, *Les faux en numismatique*, Madrid, 29-32.

MARTINI, R. 1987, Falsificazioni Monetali: Note introduttive, *Bolletino di numismatica*, Roma, 158-174.

PEDRONI, L. 1996, L'intenzionalità dell'errore nei falsi monetari republicani, *Revue numismatique 151*, Paris, 95-104.

PETER, M. 1992, *Augusta Raurica*: L'officina romana per la produzioni di falsi, *Bolletino di numismatica*, Roma, 153-181.

PETER, M. 1996, *Augusta Raurica I. Augst 1949-1972*. Lausanne.

PETRILLO, P. S. 1988, Ripensando ai suberati, *Rivista italiana di numismatica*, Vol. XC, Milà, 131-139.

PIGANIOL, A. 1961, *Historia de Roma*, Buenos Aires.

VILLARONGA, L. 1979, *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona.